

371.011
Л 12

1510/—

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М. П. ДРАГОМАНОВА

НБ НПУ

імені М. П. Драгоманова

100313340

На правах рукопису

ЛАБЕНКО Олександр Віталійович

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН
ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ /на матеріалі ІХ класу /

ІЗ.00.01 – теорія і історія педагогіки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 1994

Дисертація є рукописом

Робота виконана в Українському державному педагогічному
університеті ім.М.П.Драгоманова

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, професор
Панченко Григорій Денисович

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Бех Іван Дмитрович
кандидат педагогічних наук, провідний
науковий співробітник
Каленіченко Неля Павлівна

Провідна установа: Рівненський педагогічний інститут

Захист відбудеться "20" жовтня 1994р.
на засіданні спеціалізованої ради К.ІІЗ.ОІ.02 в Українському
державному педагогічному університеті ім.М.П.Драгоманова /252030,
м.Київ, вул.Пирогова, 9 /.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського
державного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова

Автореферат розіслано "20" 09. 1994 року

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
доцент

 — Л.В.Долинська

Актуальність дослідження. Глобальне загострення екологічної кризи, пов'язаної з невідповідним зростанням споживання людством матеріальних благ і енергії, призводить останнім часом до все більшого руйнування таких цінностей, як чисте повітря і вода, родюча земля, багатство і різноманітність флори та фауни.

На Україні становище ускладнюється ще й тим, що тут до швидкого збіднення природних ресурсів, хімічного забруднення території, додалося ще й фізичне засмічення навколишнього середовища внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС. Все це вже сьогодні позначається на здоров'ї нашого народу, його генофонді. Так, за новими даними демографів ООН за ті декілька років, що минули після вибуху на ЧАЕС, в Українській державі різко знизилась тривалість життя населення. Серед новонароджених утричі зросла кількість дітей, що відстають у розумовому розвитку. А за рівнем ракових захворювань та дитячої смертності Україна вийшла на перше місце в світі.¹

У зв'язку з цим у суспільній свідомості все більше утверджується думка, що зупинити процес сповзання нашої цивілізації до екологічної прірви можна лише кардинально перебудувавши моральні основи людського життя, радикально змінивши "образ дій кожного індивіда, кожного інституту і кожної держави..." /А. Печчеї, Ф. ді Кастрі, Д. Бфремов, М. Хроменков та ін./.

Як один із реальних шляхів у справі гармонізації взаємостосунків людини і природи на сучасному етапі виступає духовно-моральне відродження народу. Про це прямо говориться у міжнародних /Конвенція про охорону культурних та природних пам'ятників, Декларація прав корінних народів /та державних документах /Декларація про державний

¹ Див.: Екологія людини і Чорнобиль // Трибуна.- 1992.- №7.- С.41.

² Ф.ди Кастри. Спасение в действии // Курьер ЮНЕСКО.- 1992.- янв.

суверенітет, Закон про охорону навколишнього природного середовища/. Не мало прихильників знайшла ця думка і серед вчених: філософів /О. Блаватська, І. Фолов, А. Іващенко/, природничиків /В. Вернадський, В. Докучаєв, І. Рогатко/, істориків /М. Грушецький, Д. Яворницький/, краєзнавців та етнографів /Г. Булашев, О. Воропай/ та ін.

Значною є проблема взаємостосунків людини з навколишнім середовищем і для педагогічної науки. Питання виховання у дітей любовного, бережливого ставлення до природи, виходячи з народного досвіду природокористування, розкриваються вже у працях Я. А. Коменського, Ж. Ж. Руссо, Г. С. Сковороди, К. Д. Ушинського.

До того ж слід відзначити, що багато із вище зазначених мислителів /Г. С. Сковорода, П. О. Куліш та ін./ у своїх працях досить часто звертали увагу на ту апокаліптичну небезпеку, яку несе в собі нехтування законами природи, і закликали, відповідно трансформуючи погляди Ж. Ж. Руссо, вернутися людству назад, "у лоно природи".

На сучасному етапі основні положення концепції екологічної освіти та виховання підростаючих поколінь розроблені у працях І. Д. Зверева, А. Н. Захлібного, І. Т. Суравегіної, О. П. Сидельковського.

Умови, що сприяють ефективному засвоєнню школярами екологічних знань та виховання на їх основі відповідної культури природокористування знайшли своє відображення серед ряду педагогічних та методичних праць з різних шкільних предметів та позакласної діяльності, пов'язаної з ними /М. Б. Дуденко, І. Я. Габєв, І. С. Матрусов, Т. В. Кучєр, Д. І. Трайтак, І. М. Пономарьова, Н. О. Пустовіт, Е. Ю. Шапокєне та ін./.

Проте ці роботи стосуються в більшості своїй основ наук природничо-математичного циклу, що вивчаються в сучасній загальноосвітній школі. Наприклад, І. М. Пономарьова, І. Т. Суравегіна - у своїй роботі опиралися на загальну біологію; І. С. Матрусов - географію, Л. С. Шубіна ботаніку і т. д.

Разом з тим практично не використовується освітньо-виховний потенціал гуманітарних предметів, особливо тих, які так чи інакше вивчають історико-культурні аспекти взаємодії людини і природи. Перш за все це література, історія та народознавство. Виключення складають хіба що декілька дисертаційних досліджень, в яких ці питання частково знайшли своє відображення /О.М.Дорошко, Т.К.Чурилова - вида школа; В.І.Флоря, С.І.Фоміна, Н.Ш.Блягоз - середня/. Так, наприклад, досить вдало, як на наш погляд, використовує досвід народної педагогіки, її прогресивні ідеї з метою екологічного виховання молодших школярів С.І.Фоміна, із врахуванням національно-культурних традицій будує екологічне виховання молоді В.І.Флоря; народні знання адигів /черкесів/ про природу використовує у процесі формування екологічної культури Н.Ш.Блягоз.

На окреме, з нашої точки зору, місце у списку праць, присвячених екологічному вихованню школярів заслуговує робота Н.І.Ільїнської, в якій, виходячи з потреб шкільної практики, показана своєрідна система естетико-педагогічного впливу на учнів з метою виховання в них любові і шани до природного оточення, користуючись засобами художньої літератури, особливо через естетичне сприйняття пейзажу як модифікованого образу природи в тому чи іншому літературному творі.

При цьому слід відмітити і той великий вклад, який внесли у справу екологічного виховання молоді своїм творчим доробком українські поети й письменники /Б.І.Антонич, О.Гончар, М.Зарудний, І.Драч, Б.Олійник, І.Чендей, В.Скуратівський, В.Яворівський та ін./, що своїми творами, звертаючи увагу на безсумнівну залежність між внутрішньою духовною наповненістю особи і її ставленням до природи, сприяли осмисленню підростаючим поколінням причин екологічних негараздів минулого та сьогодення.

Проблема застосування потенційних можливостей предметів гуманітарного циклу в екологічному вихованні учнів розглядається нами як результат протиріччя між об'єктивною потребою суспільства в залученні цих предметів до діяльності природоохоронного характеру і недостатнім рівнем їх використання в практиці роботи загальноосвітньої школи. Існуюче протиріччя негативно впливає на міру екологічної вихованості молоді, що приводить, в кінцевому рахунку, до втрати бажання брати активну участь в діяльності по збереженню й відтворенню природних багатств своєї Батьківщини нашими школярами.

Актуальність і недостатня розробленість даного питання зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: "Екологічне виховання учнів у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу /на матеріалі ІХ класу/.

Об'єкт дослідження - навчально-виховний процес у середній загальноосвітній школі.

Предмет дослідження - екологічне виховання учнів ІХ класу засобами предметів гуманітарного циклу.

Мета дослідження - визначити педагогічні шляхи та умови вдосконалення процесу екологічного виховання учнів старших класів загальноосвітніх шкіл, використовуючи для цього потенціал предметів гуманітарного спрямування та народного емпіричного досвіду взаємостосунків з природним оточенням.

У ході дослідження висувалась гіпотеза, згідно з якою процес екологічного виховання школярів буде проходити більш успішно, коли:

- постійно знайомити учнів із духовними здобутками рідного народу під час вивчення історії України, української літератури та народознавства, акцентуючи при цьому їхню увагу на елементах народної культури природокористування;

- забезпечувати єдність урочної та позакласної роботи шляхом систематизації знань та формування в школярів ціннісних орієнтацій, соціальних установок, виховання почуттів стосовно еколого-емпіричного досвіду минулих поколінь свого та інших народів, органічно доповнивши теоретичну частину роботи з учнями практичною природоохоронною діяльністю з ними;

- сприяти творчому використанню учнями еколого-емпіричного досвіду українського народу в їх повсякденному житті.

Відповідно до мети і гіпотези, в дослідженні вирішувались такі завдання:

- виявити еколого-емпіричний досвід українського народу в наукових і культурних джерелах /історико-філософських, літературних, педагогічних, релігійних, уснопоетичних тощо/ та вивчити можливості його використання в екологічному вихованні школярів;

- проаналізувати і узагальнити досвід учителів шкіл України, які використовують в екологічній освіті та вихованні школярів елементи народної культури природокористування;

- визначити критерії та рівні екологічної вихованості учнів за умови використання народного еколого-емпіричного досвіду під час вивчення предметів гуманітарного циклу;

- дослідно-експериментальним шляхом виявити педагогічні шляхи та умови екологічного виховання школярів старших /IX-х/ класів на основі засвоєння ними еколого-емпіричного досвіду природокористування, відображеного в змісті предметів гуманітарного циклу;

- опираючись на результати дослідження, розробити методичні рекомендації для учителів-предметників та класних керівників.

Методологічну і теоретичну основу дослідження склали положення філософської науки про діалектику єдності людини і природи, їх постійну взаємозалежність, необхідність досягнення гармонії науково-

технічного прогресу і природи; фундаментальні педагогічні та психологічні концепції навчання й виховання школярів.

Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс теоретичних та емпіричних методів дослідження: теоретичний аналіз; опрацювання архівних джерел; вивчення і узагальнення передового педагогічного досвіду; бесіда; спостереження; анкетування; теоретичне моделювання; експеримент; статистичний аналіз результатів дослідження.

Дослідження здійснювалось поетапно. Перший етап /1989 - 1991 рр/ - вивчення теоретичних джерел, архівних матеріалів, передового педагогічного досвіду, розробка програми проведення констатуючого і формуючого експерименту. Другий етап /1992 - 1993 рр./ - дослідно-експериментальна перевірка ефективності розробленої системи екологічного виховання, що опиралася на потенційні можливості предметів гуманітарного циклу і передусім на народний еколого-емпіричний досвід природокористування. Третій етап /1993 - 1994 рр/ - уточнення і перевірка даних дослідно-експериментальної роботи, узагальнення результатів, формування теоретичних висновків і практичних рекомендацій.

Дослідно-експериментальною роботою було охоплено 525 учнів Вінницької, Київської, Кіровоградської та Тернопільської областей. Її основною базою стали середні школи №25, №27, №34 м. Кіровограда, № 19 м. Тернополя, №3 м. Броварів Київської області; Ободівська та Ново-Ободівська СШ Вінницької області. В ході експериментально-дослідної роботи проаналізовані результати анкетного опитування учителів/150/ і школярів/525/. Ефективність експериментальної методики перевірялась як за безпосередньої участі дисертанта, так і опосередковано - шляхом постійних консультацій учителів-гуманітаріїв, які приймали участь в експерименті.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні педагогічних пляхів та умов удосконалення процесу екологічного виховання учнів

старших класів загальноосвітніх шкіл засобами предметів гуманітарного циклу /української літератури, історії України, народознавства/ і передусім елементів еколого-емпіричного досвіду взаємостосунків народу з природним оточенням; розкритті структури екологічної вихованості учня, складовими якої є інтелектуальний, емотивний /емоційно-оцінний/ та поведінково-діяльнісний компоненти; розробці критеріїв діагностування екологічної вихованості школярів та виявленні рівнів її сформованості /високий, середній, низький/ в учнів IX-го класу.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що обґрунтовано новий підхід до організації екологічного виховання учнів, який передбачає активне залучення до цього процесу основ наук гуманітарного циклу, що при опорі на народний еколого-емпіричний досвід спілкування з природним оточенням, застосування активно-творчих, діяльнісних методів, дає високі позитивні результати в екологічній освіті та вихованні підростаючого покоління.

Практичне значення дослідження складають методичні рекомендації для учителів та класних керівників сучасної загальноосвітньої школи щодо питання екологічного виховання учнів як на уроках, так і в позакласній діяльності, що ґрунтується, переважно, на потенційних можливостях тих предметів гуманітарного циклу, які тією чи іншою мірою опираються на духовний, у тому числі й еколого-емпіричний досвід наших предків. Крім того, матеріали експериментально-дослідної роботи можуть бути використані для підвищення професійно-методичної підготовки студентів філологічних, історичних факультетів педвузів країни та учителів-практиків.

Вірогідність наукових положень, висновків та рекомендацій забезпечується репрезентативністю вибірки, результатом якісної обробки отриманих даних, використанням методів дослідження, адекватних поставленим завданням.

На захист виносяться:

- науково обгрунтовані та експериментально перевірені педагогічні шляхи та умови вдосконалення процесу екологічного виховання учнів на основі засвоєння ними народного еколого-емпіричного досвіду природокористування під час вивчення предметів гуманітарного циклу /історії України, української літератури, народознавства/;
- критерії оцінки і рівні екологічної вихованості школярів;
- форми і методи організації різноманітної урочної та позаурочної діяльності, спрямовані на екологічне виховання учнів.

Апробація результатів. Матеріали дослідження обговорені на конференції викладачів Кіровоградського педагогічного інституту імені О.С.Пушкіна /1991/, міжвузівській науково-практичній конференції "Педагогічна спадщина Я.А.Коменського і перспективи розвитку народної освіти"/Переяслав-Хмельницький, 1992/, науково-практичній конференції, присвяченій творчості Г.С.Сковороди/1993/, на міжнародній науково-практичній конференції "Екологія і освіта"/Умань, 1994/, під час читання лекцій в Кіровоградському ОІУУ, на педагогічних радах у школах № 27, №34 м.Кіровограда.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація складається з вступу, двох розділів, висновків та списку використаної літератури. Зміст викладений на 162 сторінках машинописного тексту, ілюстрований однією схемою, 12 таблицями, 3 діаграмами. До списку літератури включено 198 літературних джерел.

У вступі обгрунтована актуальність теми, представлені об'єкт, предмет, гіпотеза, мета і завдання дослідження, визначені його наукова новизна, теоретична і практична значущість, названі методи і етапи роботи над дисертацією, наведені відомості про апробацію її результатів.

Перший розділ - "Проблема екологічного виховання учнів у вітчизняній педагогічній науці і практиці роботи школи" - присвячений історико-педагогічному аналізу розвитку вітчизняної природоохоронної думки на українській землі /дочорнобильський період/, а також розгляду теоретичних основ та стану екологічного виховання в середній школі на сучасному етапі.

В дисертації зазначається, що перш ніж почати виховання у підростаючого покоління почуття любові та відповідального ставлення до природного оточення, потрібно уважно вивчити та глибоко проаналізувати народний еколого-емпіричний досвід природокористування. Під яким ми розуміємо сукупність знань, навичок взаємодії етносу з природним довкіллям, здобутих в процесі його історичного розвитку, а також випробуваних ним у віковій практиці природокористування /у вигляді вірувань, традицій, обрядів тощо/. Це зроблено з тією метою, щоб потім якнайширше використати знайдені в минулому позитивні чи негативні елементи спілкування українського народу з навколишнім середовищем під час вивчення основ наук гуманітарного циклу: історії України, української літератури, народознавства, які внаслідок своєї специфіки опираються на духовно-культурні процеси, які відбувалися в ході історичного розвитку етносу.

В дисертації показується, що застосування емпіричного досвіду взаємодії людини і природи українського та інших народів в ході екологічного виховання учнів підготовлене самим характером наростання екологічної кризи у світі, оскільки дедалі більше стає зрозумілим, що своєю стрімкістю негативні процеси завдячують саме подальшому нехтуванню віковими культурними здобутками минулих поколінь. У результаті чого сьогодні невпинно зростає деградація духовних та природних основ існування як нашого етносу зокрема, так і людства в цілому.

Відповідно у цьому руслі нами висвітлюється роль протоісторичних/дохристиянських/ та історичних часів у формуванні елементів екологічної свідомості наших предків. Тобто визначається як, коли, за яких умов історичного розвитку тодішнього населення, що проживало в межах сучасної України, домінували, змінюючи одні одних, первісні індоєвропейські, а згодом спільнослов'янські та еллінські впливи. Яким чином відбувався протягом століть процес шліфування різних аспектів народного характеру в площині "красивого і доброго", як це реалізовувалося через появу самотутніх, оригінальних складових у культурі ставлення українського народу до природного оточення/квітник біля хати, фруктовий сад, декоративні дерева і кущі біля криниць, церкви, інших громадських місць; відповідна естетика оформлення житла, предметів побуту малюнками, вишивкою, різьбленням на рослинну та тваринну тематику тощо/.

Аналіз архівних джерел показав, що з часом синкретичне поєднання набутоків дохристиянських із Новим віровченням, християнством, ще більше посилює неповторність рис еколого-гуманітарної системи спілкування нашого народу з навколишнім природним середовищем.

Провідні ідеї цієї системи тією чи іншою мірою знайшли свій відбиток і в різноманітних вітчизняних педагогічних теоріях. З даної точки зору аналізувалась творча та педагогічна спадщина видатних діячів української та вітчизняної культур/В.І.Вернадського, І.Галятівського, М.В.Гоголя, Б.В.Докучаєва, М.П.Драгоманова, П.О.Куліша, Ф.Прокоповича, Г.С.Сковороди, В.О.Сухомлинського, К.Д.Ушинського та ін./.

На особливу увагу, у зв'язку з цим, заслуговує широко розповсюджена серед провідних педагогів думка про те, що окремі люди між собою значно відрізняються за своїми культурними, віковими, інтелектуально-емоційними показниками. Тому, щоб досягти максимального

впливу на них з метою підвищення загальної культури суспільства, потрібно враховувати такого характеру відмінності в просвітньо-виховній роботі з молоддю, оскільки дорога до морального та інтелектуального зросту у кожної особистості своя: "Один іде до того шляхом релігії і пізнання самого себе, інший - шляхом історичних дослідів і досвіду, ... третій - шляхом природничих наук, четвертий - поетичного схоплення..."¹

На цю ідею ми й опиралися в своєму дисертаційному дослідженні. Тобто, в ході експериментальної роботи використовували досягнення, не лише природничих, але й гуманітарних наук, що давало можливість рівнозначно використовувати в процесі екологічного виховання старшо-класників як інформативну, так і чуттєву сфери особистості кожного школяра, що в значній мірі вплинуло на формування ціннісних орієнтацій учнів, а також посилило мотиваційне підґрунтя їх природоохоронної діяльності.

Проте, як засвідчують дані проведеного нами констатуючого експерименту, серед вчителів та учнів середніх шкіл нашої країни така варіативність у ході навчально-виховної роботи й до сьогодні не набула широкого розповсюдження. Так, наприклад, майже третина педагогів гуманітарного напрямку твердо переконана в тому, що природоохоронна виховна робота це лише організація масових натуралістичних заходів /День птахів, Місячник лісу/, робота в гуртках юннатів, організація "зеленого" і "голубого" патрулів, екологічних станцій тощо.

Разом з тим, духовно-практичну діяльність у вигляді бесід, читачьких конференцій, диспутів, вікторин та ін., спрямовану на аналіз та засвоєння школярами набутого протягом тисячоліть досвіду взаємодії людства з природним оточенням при вивченні подій, фактів, певних

¹Цит. по: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні.- К., 1992, с. 123.

явищ, відображених в історичних, літературних джерелах, народних віруваннях, звичаях, традиціях, уснопоетичній творчості, переважна більшість педагогів нову ж таки вважає чимось другорядним, не суттєвим у процесі екологічної освіти та виховання підростаючого покоління, або, в кращому випадку, відносить на рахунок учителів-природничків, як свого роду доповнення до їх "основного матеріалу".

Думається, що саме недооцінка в природоохоронній роботі двох останніх способів впливу на учнів /"історичних дослідів" та "поетичного схоплення"/ приводить на практиці до появи того феномену, коли, 57 % учителів-гуманітаріїв зазначили в ході опитування, що вони займаються екологічним вихованням школярів під час навчальних занять, а 35,9 % - у позакласній діяльності і, разом з тим, лише 17,5 % з них можуть назвати, наприклад, відповідну літературу, якою вони користуються при підготовці та проведенні тих чи інших заходів природоохоронного спрямування. Не говорячи вже про те, що факультатив чи гурток екологічного напрямку на основі предметів гуманітарного циклу ведуть тільки 1,8 % учителів, які викладають в школі історію, літературу, народознавство тощо.

Таким чином, із чотирьох можливих шляхів підвищення екологічної культури підростаючого покоління на сьогоднішній день, фактично, відкинуто три і зроблено опору на одному - природничому, що ґрунтується переважно на логічно-інформаційній домінанті в сфері психічного розвитку особистості учня.

Про це ж свідчить, приміром, і той факт, що більше ніж 500 опитаних нами старшокласників міських та сільських шкіл України книгами про життя тварин або рослин майже не цікавляться /від 2,9 % до 6,6% в різних місцевостях/. Але особливу тривогу викликає те, що в ході опитування школярами не було наведено жодного факту з історії вирішення природоохоронних проблем, який був би пов'язаний із містом

/селом/, в якому проживають самі діти чи взагалі Україною. Так само як не було названо ні одного українського автора, твір якого мав би екологічну спрямованість і був би прочитаний, пережитий школярами.

Ясно, що таке становище нам видалося не правомірним і тому було вирішено в нашій експериментально-дослідній роботі використовувати всі можливі шляхи підвищення екологічної свідомості учня: історико-етнографічний, літературно-художній, природничий, міфологічний/релігійно-філософський/, застосовуючи з цією метою відповідні форми та засоби навчально-виховної роботи.

У д р у г о м у розділі - "Шляхи вдосконалення екологічного виховання учнів в сучасній загальноосвітній школі" - визначено критерії діагностування та педагогічної корекції процесу екологічного виховання учнів на основі засвоєння ними народного емпіричного досвіду природокористування; викладено перебіг та результати експериментально-дослідної роботи в аспекті формування в школярів відповідального ставлення до природного оточення під час вивчення ними основ наук гуманітарного циклу та пов'язаної з цим участі дев'ятикласників у позакласній природоохоронній діяльності.

Виходячи з розуміння екологічного виховання, як організованого, цілеспрямованого процесу формування в учнів системи наукових знань про природу і суспільство, поглядів та переконань, що забезпечують вироблення у школярів відповідального ставлення до природного оточення, яке реалізується в їхніх практичних діях по відношенню до цього середовища /Зверев І.Д., Захлібний А.Н. та ін./, а також на підставі даних, що були отримані в результаті аналізу педагогічних та психологічних досліджень інших авторів /Бабанський Ю.К., Бех І.Д., Узнадзе Д.М. та ін./, вивчення документації шкіл, педагогічних спостережень, анкетування учнів і учителів, бесід і т.п. визначено головні компоненти, які складаються у поняття "екологічна вихованість".

До них ми віднесли: інтелектуальний, емотивний/емоційно-оцінний/ та поведінково-діяльнісний компоненти.

Інтелектуальний компонент включає знання історичних етапів становлення взаємовідносин людини і природи на терені України, а також космогонічних міфів, вірувань, національних обрядів, звичаїв та традицій українського народу, пов'язаних з природним оточенням. Ця інформація становить підґрунтя у формуванні екологічних переконань, які, в свою чергу, виступають в якості регулятиви поведінки школярів

Емотивний/емоційно-оцінний/ компонент передбачає наявність почуття любові до рідної Батьківщини, її прекрасної природи, доброти і шанобливості у ставленні до навколишнього природного оточення. При цьому з'являється здатність не тільки емоційно переживати художньо історичну та реальну дійсність, але й уміння адекватно оцінити її явища, опираючись на здобутки минулих поколінь.

Поведінково-діяльнісний компонент засвідчує появу готовності активно відстоювати свої переконання у повсякденній діяльності шляхом творчого застосування набутого народного емпіричного досвіду спілкування з природою як в школі, так і поза її межами.

Розкритий зміст екологічної вихованості учня, що ґрунтується на вивченні предметів гуманітарного циклу, став конструктивною базою для визначення критеріїв при вирішенні досліджуваної проблеми.

Одним з критеріїв, що засвідчує екологічну вихованість школярів, є: знання сутності народного еколого-емпіричного досвіду природо-користування. Він передбачає ґрунтовне засвоєння учнем екологічних понять, багатого історичного фактажу, пов'язаного із взаємовідносинами людини і природи на терені України. Систематичність і глибина знань, володіння школярами раціональними прийомами роботи з історико-художньою літературою, адекватне розуміння учнями висловлених в цих творах природоохоронних ідей і поглядів служили основним мірилом

наповненості гiзнавальної сфери особистостi того чи iншого учня.

Iншим важливим критерiєм екологiчної вихованостi школяра є: наявнiсть емоцiйно забарвленого спонукання до засвоєння змiсту i форм iсторично зумовлених традицiй спiлкування народу з природним оточенням. Багатство i рiзноманiтнiсть асоцiацiй, почуттiв; адекватнiсть оцiнки дiям iсторичних героїв чи персонажiв художнiх творiв, вмiннi iдентифiкувати себе з ними, з певними подiями минулого та сьогодення, є, на наш погляд, свiдченням досягнення учнями вiдповiдного рiвня екологiчної вихованостi.

Не менш значним критерiєм екологiчної вихованостi школярiв є: творче застосування учнем народного еколого-емпiричного досвiду взаємостосункiв людини з природним оточенням у своєму повсякденному життi. Його реалiзацiя вiдбувається через вiдповiдну поведiнку в школi i поза її межами, коли учень у рiзних формах практичної дiяльностi засвiдчує свою любов i повагу у ставленнi до природи рiдної землi.

На пiдставi даних критерiїв у дисертацiйному дослiдженнi аргументується вибiр показникiв диференцiацiї рiвнiв екологiчної вихованостi школярiв.

Н и з ь к и й рiвень було зафiксовано у бiльшостi учнiв/55,1%/ Його характерною ознакою є те, що школярi, вiднесенi до цього рiвня, мало або зовсiм не цiкавляться минулим i сьогоденням своєї Батькiвщини з екологiчної точки зору, мають поверховi, фрагментарнi знання про етапи становлення взаємовiдносин людини i природи на рiднiй землi. У них майже вiдсутня потреба в опануваннi народних вiрувань, звичаїв, обрядiв та традицiй, пов'язаних з природним оточенням. Вони часто не тiльки не можуть, але й не здатнi уявити себе на мiсцi того чи iншого художнього персонажу чи iсторичного героя, для того, щоб краще збагнути мотиви та мету його дiяльностi. Байдужiсть,

емоційна індиферентність призводять до того, що серед спонукань до опанування народним досвідом співжиття з природою в учнів переважають ті, які є наслідком реагування на певні зовнішні розпорядження учителя чи класного керівника, а не свої внутрішні, породжені власною ініціативою.

У своїй повсякденній діяльності такі школярі або ж не реалізують почерпнуті з емпіричного досвіду народу екологічні ідеї, або ж впроваджують їх рідко і не послідовно. Під час проведення шкільних природоохоронних заходів намагаються різними шляхами уникнути участі в них.

С е р е д н і й рівень екологічної вихованості властивий порівняно меншій частині школярів/29,7 %/. Він характеризується тим, що учні цього рівня не мають стійкого інтересу до минулого і сьогодення України. В них відсутні систематичні, глибокі знання про етапи становлення взаємовідносин людини і природи на землі Батьківщини. Такі школярі хоч і можуть творчо сприймати народні вірування, звичаї, обряди та традиції українського та інших народів, пов'язані з природним оточенням, але лише в тому випадку, коли учитель чи товариші звернуть на них їх увагу. Іноколи в них виникають труднощі при спробі ідентифікувати себе з учасниками подій, зображених в художніх чи історичних творах.

Не дивлячись на це, в учнів даної групи спостерігається схильність до емоційно насиченої і, разом з тим, досить обгрунтованої оцінки еколого-культурних здобутків чи прорахунків свого та інших народів. Правда, не завжди така емоційно-оцінна діяльність на уроках чи в позакласній роботі веде в них до виникнення чітких спонукань та установок природоохоронного характеру. Безпосередньо це відображається на повсякденній поведінці школярів, коли вони систематично намагаються впроваджувати у життя природоохоронні ідеї, почерпнуті з

народного досвіду, але зазнають при цьому певних труднощів. До проведення шкільних природоохоронних заходів проявляють вибірковий інтерес.

Високий рівень екологічної вихованості виявився притаманним лише окремим учням /15,2%, які активно цікавилися минулим і сьогоденням своєї Батьківщини. Мали ґрунтовні систематичні знання про етапи становлення взаємовідносин людини і природи на терені України, проявляли здатність до творчого сприйняття вірувань, національних звичаїв, обрядів та традицій українського та інших народів, пов'язаних з природним оточенням. У таких учнів, як правило, добре розвинута уява, що давала змогу їм поставити себе на місце зображуваного в художньому чи історичному творі учасника подій і процесів.

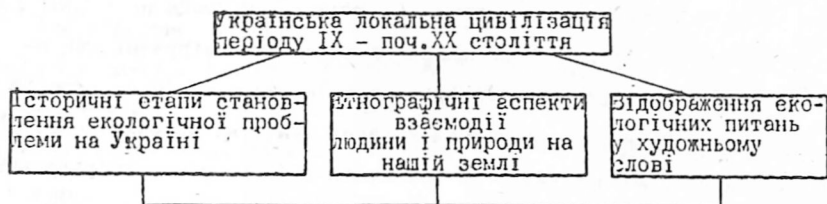
До того ж учні, які належать до даного рівня, виявляли не тільки здатність емоційно переживати художньо-історичні події, але й уміння вчасно помітити і належно оцінити елементи позитивного екологічно-емпіричного досвіду різних народів. При цьому почуття любові до рідної Батьківщини, її прекрасної природи, доброта і шанобливість у ставленні до тваринного і рослинного світу своєї землі викликали в них потребу в передачі і популяризації засвоєних знань серед своїх однолітків, товаришів по школі, знайомих чи незнайомих людей. Взагалі, їхня поведінка свідчила, що вони не лише належним чином реалізують ідеї любовного, бережливого ставлення до природи, але й проявляють при цьому творчі, оригінальні підходи у застосуванні набутих знань як в школі, так і поза її межами.

Переважання в учнів низького та середнього рівня екологічної вихованості, що було зафіксовано в перебігу якісного та кількісного аналізу результатів констатуючого експерименту, підтвердило необхідність проведення спеціально спланованих педагогічних заходів у формі урочних та факультативних занять, позакласної природоохоронної

діяльності для того, щоб підвищити ступінь відповідальності школярів у ставленні їх до навколишнього середовища. З цією метою було розроблено графічну модель формуючого експерименту /див.схему № I/.

Схема № I.

Графічна модель формуючого експерименту.

Потім, з огляду на цю модель та, виходячи із визначення системи як сукупності елементів, об'єднаних загальним призначенням, було розроблено систему екологічного виховання учнів старших/IX-х/ класів засобами предметів гуманітарного циклу, яка включала:

- 1/ урочні заняття;
- 2/ факультативні заняття;
- 3/ позакласну природоохоронну роботу.

Кожна із вище названих структурних частин виконувала свої певні функції:

а/ під час вивчення історії України школярі знайомились з історичними етапами становлення екологічних проблем на території сучасної Української держави. Цим забезпечувався глобальний, загальнодержавний рівень бачення піднятих питань учнями, особливо коли прослідковувався вплив таких соціально-економічних явищ на стосунки людини і природи, як колонізація степової України, різні економічні реформи, що проводились урядом тощо;

б/ курс народознавства розкривав етнографічні аспекти взаємодії людського суспільства і природи на нашій землі, забезпечуючи тим самим осягнення екологічних проблем на регіонально-побутовому

рівні: вивчення обрядів, традицій, пов'язаних з народним емпіричним досвідом природокористування;

в/уроки з української літератури знайомили школярів із відображенням екологічних питань у художньому слові: легенди, перекази, народний фольклор; вірші, прозові твори українських поетів та письменників;

г/факультативні заняття слугували своєрідним доповнювачем і систематизатором знань школярів в галузі взаємостосунків людського суспільства і природи на нашій землі;

д/організація позакласної та позашкільної роботи спрямовувалась на реалізацію набутих раніше соціальних установок, мотивів та спонукань у площину природоохоронної діяльності, орієнтованої на безпосереднє збереження і відтворення природи рідної Батьківщини.

Проведена дослідно-експериментальна робота показала, що формування відповідального ставлення до природи і природоохоронної діяльності в школярів здійснюється краще всього при взаємозв'язку навчальної і позакласної роботи. При цьому підкреслюється, що відповідно до теорії Д.М.Узнадзе про соціальну установку¹, класно-урочні та факультативні заняття спрямовувались головним чином на формування в учнів фіксованих різновидів установок/смыслові, цільові/, в той час як позакласна природоохоронна діяльність - динамічних/операційних/. Іншими словами, під час класно-урочної роботи на основі засвоєння учнями еколого-емпіричного досвіду народу формувалися певні погляди дев'ятикласників на екологічну проблему, розвивалась симпатія чи антипатія по відношенню до реальних осіб, історичних чи літературних героїв стосовно їх природоохоронної діяльності. Тоді як у процесі позакласної роботи з охорони природи переважали операційні установки, які мають місце, як відомо, при виконанні конкретних зав-

¹Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. - М.: Наука, 1966. - 451с.

дань екологічного характеру /наприклад, під час посадки дерев, виготовлення шпаківень, годівниць, збору насіння тощо/.

В ході педагогічного експерименту використовувались масові, групові та індивідуальні форми екологічної освіти та виховання учнів.

Масові форми: діяльність учнів по впорядкуванню та озелененню території школи, мікрорайону /села/ з використанням елементів національної культури природокористування; свята, читацькі конференції, диспути, лекції та ін. Групові форми: факультативні заняття, екскурсії, створення куточків живої природи, заготівля насіння для зимуючих птахів, випуск часопису /"Порадника"/ та листівок на захист природи тощо.

Індивідуальні форми: діяльність учнів по підготовці доповідей, рефератів, повідомлень екологічного змісту, виготовлення годівниць та штучних гнізд; спостереження за кліматом, рослинами, тваринами з використанням народного фенологічного календаря; консультації в учителів-предметників з відповідних тем та ін.

Ефективність проведення експериментально-дослідної роботи значною мірою була зумовлена розробленими педагогічними умовами її організації, в яких враховувались об'єктивні і суб'єктивні особливості екологічного виховання учнів старших /IX-х/ класів під час вивчення ними основ наук гуманітарного циклу та пов'язаного з матеріалом цих предметів народного еколого-емпіричного досвіду минулих поколінь.

Використана логіка педагогічних факторів, умов та засобів сприяла зростанню відповідального ставлення до природного оточення в учнів експериментальних класів від низького до більш високого рівня. Динаміка даного зростання представлена в таблиці № I.

Наведена таблиця підтверджує ефективність реалізованих педагогічних шляхів і умов вдосконалення екологічного виховання школярів в ході вивчення ними основ наук гуманітарного циклу: історії України, української літератури, народознавства, оскільки порівняння почат-

кового і кінцевого зрізів в експериментальних та контрольних класах дозволяє констатувати: суттєве скорочення кількості учнів, яким раніше був притаманний низький рівень екологічної вихованості /в експериментальних класах - на 41,7 %, в контрольних на 5 %/; збільшення тих школярів, які досягли середнього рівня екологічної вихованості /в експериментальних класах - на 25,2%, в контрольних - на 2,1%/; ріст кількості учнів, екологічну вихованість яких було віднесено до найвищого рівня /експериментальні класи - на 16,5 %, контрольні -2,9%/.

Таблиця № 1.

Порівняльна характеристика показників екологічної вихованості учнів на основі опанування ними народного досвіду природокористування під час вивчення предметів гуманітарного циклу /в % /.

Рівні	Експериментальні класи		Контрольні класи	
	на поч.експ.:	в кін.експ.:	на поч.експ.:	в кін.експ.:
Високий	14,9	31,4	14,8	17,7
Середній	29,9	55,1	30,8	32,9
Низький	55,2	13,5	54,4	49,4

Одержані результати дозволяють стверджувати, що основні завдання експериментально-дослідної роботи вирішені і положення гіпотези доведені. Це, в свою чергу, дає підстави зробити такі висновки:

1. Проблема екологічного виховання школярів під час вивчення основ наук гуманітарного циклу є актуальною для сучасної теорії і практики.

2. Потенційно значна духовно-практична робота, яка могла б здійснюватися в школах на основі емоційно-інтелектуального засвоєння учнями набутого протягом тисячоліть досвіду взаємостосунків людини з природою на терені України, відображеного в історичних та літературних джерелах у вигляді космогонічних міфів, релігійних вірувань,

звичаїв, обрядів і традицій, залишається майже не задіяною. В той же час, як показало проведене дослідження, для актуалізації виховного потенціалу народного еколого-емпіричного досвіду природокористування на сьогодні існують всі можливості.

3. Виходячи з аналізу даних констатуючого експерименту та передового педагогічного досвіду визначено основні критерії, що характеризують школяра з точки зору його стосунків з природним оточенням: знання сутності народного еколого-емпіричного досвіду природокористування; наявність у нього емоційно забарвленого спонукання до засвоєння змісту і форм історично зумовлених традицій спілкування народу з природним оточенням та бажання творчо застосовувати народний досвід у своєму повсякденному житті.

4. Співставлення та аналіз поглядів визначних вчених минулого та сьогодення, а також результатів проведеного експерименту засвідчує, що підвищення ефективності виховного процесу може бути досягнуто слідуєчим шляхом:

а/орієнтацією в екологічному вихованні на фактологічний матеріал не тільки природничо-математичного циклу наук, але й гуманітарних предметів. Що конкретно означало б:

1/ використання народних та художньо-літературних творів, які в тій чи іншій мірі пояснюють причини бережливого, любовного ставлення до природи у наших предків або закликають до її збереження;

2/ вивчення цікавих, повчальних історичних фактів взаємодії наших предків з навколишнім середовищем;

3/ застосування в навчально-виховній практиці емоційно насичених художньо-літературних образів /наприклад, Ліквідатор Людства, Чорнобильський Хрест, Радіоактивний Терновий Вінець України тощо/;

4/ висвітлення ставлення до природи різних релігійно-філософських течій, особливо християнства, як базового віросповідання

українського народу;

б/введенням у програму факультативного курсу екологічного спрямування, який був би логічним продовженням навчальної роботи.

5. Визначено та перевірено в ході формуючого експерименту педагогічні умови підвищення ефективності екологічного виховання учнів:

а/доповнення офіційного змісту навчального матеріалу з української літератури, історії України та народознавства спеціально підібраним, який відображав би духовні здобутки українського народу, в тому числі й еколого-емпіричний досвід природокористування;

б/збереження єдності урочної та позакласної роботи шляхом систематизації знань та вироблення в школярів соціальних установок, ціннісних орієнтацій, почуттів стосовно еколого-емпіричного досвіду минулих поколінь та природоохоронної діяльності;

в/використання системи традиційних і нетрадиційних форм засвоєння інформації /урок-диспут, урок-екскурсія, урок-семінар тощо/;

г/застосування різноманітних засобів і видів активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках /через варіативність, альтернативність у поглядах; ідентифікацію; побудову емоційно насичених ситуацій; застосування ТЗН, наочності, ігрової діяльності і т.п./;

д/створення під час занять та позакласної діяльності атмосфери доброти, глибокого взаєморозуміння між учителем і учнями, їх взаємоповаги і взаємовимогливості;

е/сприяння творчому використанню учнями набутого еколого-емпіричного досвіду українського народу в їх повсякденному житті.

Розглянуті в дисертації положення дають підстави рекомендувати:

- педагогам, які ведуть заняття з історії України широко висвітлювати у своїй роботі основні етапи становлення екологічних проблем на території нашої держави, надаючи особливої уваги впливу соціально-економічних /політичних/ явищ і процесів на характер взаємо-

стосунків людини і природи в кожному конкретний період життя суспільства;

- учителям української літератури ширше знайомити учнів із відображенням екологічних питань у художньому слові, сприяючи тим самим глибокому емоційному проникненню школярів у причинно-наслідковий ланцюг екологічних негараздів;

- викладачам народознавчого курсу систематично звертати увагу на етнографічні аспекти взаємодії наших предків з природою: звичаї, традиції, обряди, пов'язані з народним емпіричним досвідом природокористування для того, щоб потім їх можна було творчо використовувати разом з учнями у позакласній та позашкільній природоохоронній роботі.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях автора:

1. Вопросы экологии в воспитательной работе со школьниками: Методические рекомендации.- Кировоград, ОУУ, 1990.- 30с.
2. Ідеї Я.А.Коменського і сучасні проблеми екологічного виховання: Тези науково-практ. конференції. Ч.2.- П-Хмельницький, 1992.- С.6-7.
3. Екологічні аспекти предметів гуманітарного циклу середньої школи: Методичні рекомендації.- Київ, КМІУУ, 1993.- 36с.
4. Народна культура природокористування в екологічному вихованні, учнів старшого, підліткового, віку: Тези наук.-практ. конференції.- Умань, 1994, 2с. /в друці/.

Пілписано до друку 27.06.1994 р. Об'єм 1,0. Формат 60x84 1/16
Друк офсетний. Тир. 100 прим. Зам. ІБІ. Безплатно.

ДІД УДНУ ім. М.П. Драгоманова, Київ, Пирогова 9.